

HÂKÂNÎ-İ ŞİRVÂNÎ

659-663); bu makale Abdülhüseyin Zer-rinkûb tarafından Farsça'ya tercüme edilmiştir (*Ferheng-i İrânzemin*, Tahrân 1332 hş. [1953], I/2, s. 111-173). Hüseyin Dâniş, Medâin harabeleriyle ilgili kasidesini *Ta'lim-i Lisân-i Fârsî* adlı kitabının içinde Türkçe tercümesiyle birlikte yayımlamış (İstanbul 1331, s. 163-176), Jerome W. Clinton'un "The Madâen Qasida of Xaqâni Shajewâni" adlı makalesinde bu kasidenin transkripsiyonlu metniyle İngilizce çevirisi verilmiştir (*Edebiyât*, I/2, Philedelphia 1976, s. 153-170).

Hâkânî'nin mektupları Ziyâeddin Sec-câdi tarafından *Mecmû'a-i Nâmehâ-yi Efdalüddin Hâkânî-yi Şîrvânî* (Tahrân 1346 hş.) ve Muhammed Revşen tarafından *Münşe'ât-ı Hâkânî* (Tahrân 1362 hş.) adıyla yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Avfi, *Lübâb*, I, 221-224; Ali Şîr Nevâî, *Mecâlî-sû'n-nefâ'is* (trc. Hakîmşah Muhammed-i Kazvînî, nşr. Ali Asgar-i Hikmet), Tahrân 1363 hş., s. 331-333; Devletşah, *Tezkire* (nşr. Muhammed-i Abbâsî), Tahrân 1337 hş., s. 88-94; a.e. (trc. Necâti Lugal), İstanbul 1977, s. 120-125; Emin-i Ahmed-i Râzî, *Heft İklim* (nşr. Cevâd-ı Fâzîl), Tahrân, ts. (Kitâbfurûşî-yi Ali Ekber İl-mî), III, 269-287; Lutf Ali Beg, *Âteşkede* (nşr. Ca'fer-i Şehîdî), Tahrân 1337 hş., s. 27, 36, 52; Hidâyet, *Riyâzü'l-'ârifin*, s. 317 vd.; Browne, *LHP*, II, 391-400; Bediüzzaman Fûrûzanfer, *Sûhan ü Sûhanverân*, Tahrân 1312 hş., II, 300-352; Hüseyin-i Âmûzgâr, *Mukaddime-i Tuhfetü'l-havâtîr ve zûdetü'n-nevâdir-i Hâkânî*, Tahrân 1333; A. Bausani, *Storia della letteratura Persiana*, Milano 1960, s. 398, 405, 633-640; Safâ, *Edebiyyât*, II, 776-794; Neffîsî, *Târîh-i Nazm u Nesr*, I, 103 vd.; Rypka, *HLL*, s. 202-209; a.mlf., "Hâqânîs Madâ'in Qasîde rhetorisch beleuchtet", *Ar.O*, XXVII (1959), s. 199-205; M. Ali Terbiyet, "Meşnevî ve Meşnevî-gûyân-ı İrân", *Ma'kâlât-ı Terbiyet*, Tahrân 1976, s. 257-263; Storey, *Persian Literature*, V/2, s. 382-399; N. V. Khanykov, "Mémoire sur Khâcânî poète persan du XIIe siècle", *JA*, IV (1864), s. 145 vd.; Hüseyin-i Dâniş, "Hâkânî", *İrânşehr*, III/11, Berlin 1293 hş., s. 11 vd.; Türcânîzâde, "Te'essürât-ı Hâkânî ez Şu'arâ-yi Tâzî ve Fârsî", *Neşriyye-i Dânişkede-i Edebiyyât u 'Ulûm-i İnsânî*, X/10, Tebriz 1337, s. 105-120; Gaffâr-i Kendelî, "Vâbestegî-yi Hâkânî bâ Gence", a.e., XXI/4 (1348), s. 319-344; a.mlf., "Hâkânî-î Şîrvânî ve Hânedân-ı Atâbekân-ı Âzerbâyçân", a.e., XXV/108 (1352), s. 427-467; M. Rifakatullah Khan, "Life of Khâqânî", *Indo-Iranica*, XII/2, Calcutta 1959, s. 24-44; Ahmed Ateş, "Hâkânî'nin Mektupları Der-gisi", *TTK Belleter*, XXV/98 (1961), s. 239-247; a.mlf., "Hâkânî", *İA*, V/1, s. 85-95; B. Reinert, "Meş'e-i Tecdid-i Maîla' der Kaşâ'id-i Hâkânî", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât*, XII/2 (46), Tahrân 1343 hş., s. 126-149; a.mlf., "Khâkânî", *EF* (İng.), IV, 915-916; Berât-i Zencânî, "İşlâhât-ı Tıbbî der Âşâr-ı Hâkânî-î Şîrvânî", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât u 'Ulûm-i İnsânî-i Dânişgâh-ı Firdavsi*, XVII/1, Meşhed 1363 hş., s. 155-190.

TAHSİN YAZICI

HÂKANLILAR

(bk. KARAHANLILAR).

HAKEM

(الحكم)

Allah'ın isimlerinden
(esmâ-i hüsnâ) biri.

Sözlükte "iyileştirmek amacıyla me-netmek, düzeltmek, hükmetmek" anlamlarına gelen hüküm masdarından türemiş bir sıfat olup "bilgisi ve adaletiyle nihâî hükümü veren" demektir. Bu kökten türeyen hâkim sıfatının da aynı veya benzer bir mânâ taşıdığı kabul edilmekle beraber aralarında fark bulunduğunu söyleyenler de vardır. Râgıb el-İsfahânî'ye göre hakem, hüküm vermekte maharet kazanmış bir kişi olup verdiği hüküm diğer şahısları bağlayıcıdır, hâkimin verdiği hüküm ise bağlayıcı değildir (*el-Müfredât*, "hkm" md.). Hakem ile hâkim arasındaki anlam farkına Halîl b. Ahmed ile ona atıfta bulunan Abdülkâhir el-Bağdâdî de temas etmiş ve bir hadise dayanarak (aş. bk.) hakem sıfatının Allah'tan başkasına nisbet edilemeyeceğini söylemişlerdir (bk. bibl.). Bağdâdî'ye göre ayrıca hakem kanun koyup hükmedendir ve bu yetki yalnız Allah'a mahsustur; hâkimde ise kanun koyma yetkisi yoktur. Ebû Süleyman el-Hattâbî, her iki terimi de aynı mânâda kabul edip "hükümün ve nihâî çözümün kendisine havale edildiği kişi" şeklinde açıklamıştır (*Şe'nü'd-du'â*, s. 61). Hakem, hâkim ve bazı âlimlere göre hakîm kelimelerinin temel anlamlarının ıslah etmek amacıyla zulme, fesda ve şerre engel olmak, bunu sağlamak için söz ve fiil ile müdahalede bulunmak-
tan ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

Hüküm kelimesi Kur'an-ı Kerim'de çeşitli sigalarla 210 yerde geçmektedir. Bunlardan yirmisi çeşitli fiil kalıplarıyla, on yedisi doğrudan doğruya "hüküm" şeklinde Allah'a nisbet edilmektedir. Üç âyette "hayrül-hâkimîn" (hâkimlerin en hayırlısı ve en isabetli karar vereni) ve iki âyette "ahkemül-hâkimîn" (hâkimlerin hâkimi, hüküm verenlerin en üstünü) terkipleriyle hüküm ve hakem kavramları O'na izâfe edilmiştir. Hakem ve hüküm Kur'an'da Resûl-i Ekrem'e, peygamberlere ve hüküm verme durumunda bulunan insanlara da nisbet edilmektedir (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "hkm" md.). Bunun yanında kelimelerinin ve cümle kuruluşunun kusursuz, muhtevasının zengin olması, üstün sanat değeri taşıması

bakımından ihkâm kavramı Kur'an'ın kendisine, sûre ve âyetlerine izâfe edildiği gibi (Hûd 11/1; Muhammed 47/20; Âl-i İmrân 3/7) peygamberlere indirilen kitapların insanlar arasında hakemlik yapma rolüne sahip bulunduğu da ifade edilmektedir (el-Bakara 2/213; Âl-i İmrân 3/23). Bazı âlimler, hakeme şaşmaz ve yanılmaz mertebede hâkimlik mânâsı yükledikleri için olmalıdır ki onun Allah'tan başkasına nisbet edilemeyeceğini söylemişlerdir. Halbuki Kur'an'da karı ile koca arasında çıkan anlaşmazlıkların çözümü amacı ile her iki taraftan birer hakemin belirlenmesi önerilmektedir (en-Nisâ 4/35). Mutlak adaleti gerçekleştirme işi Allah'a mahsus olmakla birlikte güçleri nisbetinde insanların da hakemlik yapmalarının zaruri olduğu kabul edilmelidir.

Çeşitli âyetlerde Allah'a izâfe edilen hakemlik türleri içinde âhiretteki hakemliğin ağırlık kazandığı göze çarpmaktadır. Çünkü mutlak adaletin tecelli edeceği yer, hak-bâtıl mücadelesine sahne olan imtihan dünyası değil her türlü davranışın karşılığını bulacağı ve bütün sırların ortaya çıkacağı ebediyet âlemidir. İnsanlar arasındaki dinî ve ideolojik anlaşmazlıklara dünyada son vermek ve hakkı benimseyen toplumları geliştirmek, en azından onların haklı olduğunu herkesin gözü önüne sermek ilâhî hakemliğin bir başka çeşididir. Nihayet insanlar arasındaki adaletin icrasını sağlayacak temel ilkeleri koyan bir hakemlik fonksiyonu da hakem isminin kapsamı içinde mütalaa edilmelidir.

Kütüb-i Sitte'de yer alan çeşitli hadislerde hüküm muhtelif sigalarla Allah'a nisbet edilmektedir (Wensinck, *el-Mu'cem*, "hkm" md.). Ahmed b. Hanbel'in rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber'in üzüntü ve sıkıntıyı gidermek için öğrettiği duanın başlangıç kısmı, ilâhî hükümün mutlaka geçerli oluşu yanında adalet niteliği taşıdığını da vurgular: "Allahım! Ben senin âciz kulunum, senin kulun olan bir baba ile bir annenin evlâdıyım. Bütün varlığım senin elindedir. Benim için verdiğin hüküm daima geçerli, hakkımdaki kararın daima adaletlidir" (*Müsned*, I, 391, 452). Esmâ-i hüsnâyî ihtiva eden Tirmizî rivayetinde hakem yer almışken ("Da'avât", 82) İbn Mâce'nin listesinde geçmemektedir. Ebû Dâvûd ile Nesâî'nin naklettikleri bir rivayete göre ashaptan Hânî b. Yezîd bir elçi heyetiyle birlikte Resûl-i Ekrem'in huzuruna gelince Resûlullah kendisine "Ebû'l-hakem" (hakemlerin pîri) denildiğini öğ-

renmiş, sebebini sorduğunda Hânî, men-sup bulunduğu kabile fertleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkları giderdiği için bu lakapla anıldığını söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Hakem sadece Allah'tır, her türlü hüküm O'na aittir" demiş ve Hânî'in künyesini büyük oğluna nisbetle Ebû Şüreyh olarak değiştirmiştir (Ebû Dâvûd, "Edeb", 62; Nesâî, "Kuḍât", 7; İbnü'l-Esîr, V, 383-384). Olayın cereyan şekinden anlaşılacağı üzere buradaki yasak Hânî b. Yezîd'in özel durumuna ve kavmi içindeki konumuna bağlıdır. Zira Hânî bu künyeyi, kavmi içinde bir anlamda kanun koyup ona göre hükmettiği için almıştır. Halbuki kavminin, İslâmiyet'i benimsedikten sonra artık Allah'ın hükmünü kabul edip sadece O'nun vahyinde yer alan hakemliğine başvurması gerekir. Sahâbîler de dahil olmak üzere İslâm tarihi boyunca birçok kişi Hakem adını kullanmıştır.

Kökündeki "menetme" mânasını göz önünde bulunduran Abdülkâhîr el-Bağdâdî hakem ismini başlıca iki şekilde yorumlamıştır: Lâyık olanları hidayete eriş-tirmek suretiyle dünya ve âhiret kötülüğünden kurtaran ilâhî emir ve nehiy, müjde ve tehdit yoluyla bütün insanları aynı kötülükten meneden (*el-Esmâ' ve's-şifât*, vr. 91^b). Gazzâlî ise hakeme önce "hüküm" anlamı vererek Allah'ın ebedî saadet ve şevakete hükmettiğini belirtmiş, ardından "hikmet" mânasına geçmiştir. Hikmeti "sebeplerin düzenlenmesi ve sonuç verecek şekilde yönlendirilmesi" olarak yorumlayan Gazzâlî konuyu kader bahsine getirmiş ve kulların ihtiyarî fiilleri dahil kâinatta meydana gelen her şeyin ilâhî takdire dayandığını ifade etmiştir (*el-Maḥşadü'l-esnâ*, s. 98-102). Eserinde doksan dokuz ilâhî isme fikir ve gönül ürünü açıklamalar getiren Gazzâlî'nin hakem ismiyle ilgili yorumlarını bu alana taşırmamasının gerektiğini belirtmek lâzımdır. Hakem kelimesinin ve bunun türediği hüküm kökünün Kur'an'daki konumu kader problemini fazla ilgilendirmemektedir. Ayrıca âlimler hikmet mânasını hakemde değil hakîm isminde söz konusu etmektedirler. İslâm literatüründe ve müslüman milletlerin dillerindeki yaygın kullanımdan da anlaşılacağı üzere Allah'a nisbet edilen hakem ve hâkim isimleri, O'nun, insanlar arasındaki münasebetlerden çıkan özellikle büyük anlaşmazlıkların nihai hükmünün belirleyicisi olduğu, haklı ile haksız sonunda belirleyeceği, âdil hükmün ve karşı durulmaz gücün sadece O'na mahsus

bulunduğunu ifade etmektedir. Bu çerçevede yakın dünyadan ziyade uzak dünyayı ilgilendirmekte, bazan bir insanın hayatını, bazan da bir milletin tarihini kapsamakta, hatta ebedî hayata taşımaktadır.

Hakem ismini "hâkimlerin hâkimi" mânasında zâtî isim veya sıfatlardan kabul edenler bulunduğu gibi "insanlara yönelik hüküm verme" anlamında insanla ilgili fiilî sıfat grubunda mütalaa edenler de vardır; çoğunluk bu ikinci görüşü benimsemektedir. Hakem ismiyle "kötü şeylere engel olan" mânasındaki mâni', "mutlak adalet sahibi" anlamındaki adl, "bütün emirleri ve işleri yerli yerinde olan" mânasındaki hakîm, "her şeye gücü yeten anlamındaki kâdir, kavî, metîn ve muktedir isimleri arasında anlam yakınlığı vardır (bk. ESMÂ-i HÜSNÂ).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "hkm" md.; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, "hkm" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "hkm" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "hkm" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "hkm" md.; *Müsned*, I, 391, 452; Ebû Dâvûd, "Edeb", 62; Tirmizî, "Da'avât", 82; İbn Mâce, "Du'â", 10; Nesâî, "Kuḍât", 7; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn* (nşr. Mehdi el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî), Beyrut 1408/1988, III, 66-67; Zecâcî, *İstikâku esmâ'llâh* (nşr. Abdülhüseyn el-Mübârek), Beyrut 1406/1986, s. 60-61; Zecâcî, *Tefsîru esmâ'llâhî'l-hüsnâ* (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk), Beyrut 1395/1975, s. 43-44; Ebû Süleyman el-Hattâbî, *Şe'nü'd-du'a'* (nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk), Dimaşk 1404/1984 → Dimaşk, ts. (Dârü's-Sekafeti'l-Arabiyye), s. 61; Halîmî, *el-Minhâc*, I, 207; Bağdâdî, *el-Esmâ' ve's-şifât*, vr. 91^b-92^a; Beyhâkî, *Şu'abü'l-imân* (nşr. M. Saîd Besyûnî), Beyrut 1410/1990, I, 123; Kuşeyrî, *et-Tahbîr fi'l-tezkîr* (nşr. İbrâhîm Besyûnî), Kahire 1968, s. 50; Gazzâlî, *el-Maḥşadü'l-esnâ* (Fazluh), s. 98-103; Fahreddin er-Râzî, *Levâmi'u'l-beyyinât*, s. 248; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, V, 383-384; Suad Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyyet*, İstanbul 1987, s. 174-178.

BEKİR TOPALOĞLU

HAKEM

(الحكم)

Bir uyuşmazlığı çözmek için taraflarca tayin edilen kimse.

Sözlükte "hüküm vermek, menetmek" gibi mânalara gelen hükm kökünden türemiş bir isim olup örfte ve hukuk dilinde, aralarındaki uyuşmazlığı çözmesi için tarafların kendi ihtiyarlarıyla başvurdukları şahıs veya mercii ifade eder. Bir ihtilâf bu şekilde hakeme götürmeye tahkîm denildiği gibi hakeme (çoğulu hükkâm) daha teknik bir terim olarak muhakkem adı da verilir.

Taraflar arasında hukukî anlaşmazlık ortaya çıktığında resmî yargı yoluna başvurularak ihtilâfın çözüme kavuşturulması istenebileceği gibi tarafların ortak kararıyla, belirli bir şahsın veya şahısların hakem tayin edilip ihtilâfın onun vereceği karara göre çözülmesi de mümkündür. Birinciye göre daha özel, ihtiyarî ve sınırlı bir yargı prosedürü içeren ve hukuk literatüründe "tahkîm sözleşmesi" olarak anılan bu ikinci usulün uzun bir geçmişi ve tarihte devletin adlî teşkilatlanmasına ve toplumların sosyokültürel şartlarına bağlı olarak yaygın bir uygulama alanı mevcut olmuş. İslâm öncesi Hicaz-Arap toplumundan devralınan bu gelenek, İslâm hukukunda da resmî yargıyı tamamlayıcı ve toplumsal barışı sağlayıcı tâli bir yargı yolu ve kurum olarak devam ettirilmiştir.

İslâm'dan önce Hicaz-Arap toplumunda merkezî bir otorite mevcut olmayıp kabile ve aile birliğine dayalı ve genelde göçebe bir hayat tarzı hâkim olduğundan hukukî uyuşmazlıkların barışçı yollardan çözülmesinde gelenekler, kabile büyükleri ve özellikle de hakemler önemli bir rol üstlenmekteydi. Hakemler kabile ve bölgede ileri görüşlülüğüyle, ferâset ve adaletiyle tanınmış, tecrübe birikimi ve saygınlığı bulunan kimselerdi. Şahıslar hatta kabileler arası ihtilâflar ortaya çıktığında kaba kuvvete dayalı çözüm, şahsî intikam ve savaş her zaman çıkar yol olmadığı için taraflar çok defa barışçı yolla uzlaşmaya mecbur kalır, bu da genelde hakeme başvurmaları ile sonuçlanırdı. Hakem usulü, uyuşmazlık içinde olan tarafların ortak iradesiyle açılabilen özel bir yargı ve çözüm imkânı gibi görünse de gerek tarafların ön mutabakatı gerekse hakemlerin toplumdaki saygınlığı ve mevcut gelenekler hakem kararlarına uyulmasını âdeta zorunlu hale getirdiğinden toplumda husumet ve ihtilâfların önemli bir kısmı bu yolla çözüme kavuşmaktaydı. Kaynaklarda İslâm öncesi dönemde her kabilenin meşhur hakemlerinden, onların menkabelelerinden ve verdikleri karar örneklerinden, hatta Temîm kabilesi hakemlerinin uzun bir süre Ukâz çarşısında kabileler arasında genel kabul görmüş bir yargı yetkisi kullandığından söz edilir (Cevâd Ali, V, 635-654). Bu dönemin meşhur Arap hakemleri arasında Temîm kabilesinden Eksem b. Sayfî, Hâcib b. Zürâre, Akra' b. Hâbis, Rebîa b. Muhâşir, Damre b. Damre; Kays kabilesinden Âmir b. Zarib; Sakîf kabilesinden Gaylân b. Seleme; Esed'den Rebîa b. Hızâr; Cumah kabile-